

KAZIMIERZ MOSTEK

Zmiany treści nauczania pracy ręcznej w latach 1945—1963

1. WSTĘP

W publikacjach dotyczących szkolnictwa ogólnokształcącego po roku 1945, ujmujących zagadnienie całościowo w odniesieniu do terenu całego kraju czy tylko wybranych regionów, brak jest chronologicznego i szerszego opracowania tematu pracy ręcznej.

O ile rok 1945 jako data początkowa opracowania jest zrozumiała, to rok 1963 przyjęty został jako data graniczna, ze względu na wprowadzenie wówczas bardzo zmodyfikowanego nowego programu tego przedmiotu oraz podniesienie jego znaczenia, co stworzyło nowy jakościowo etap.

W realizacji niniejszego opracowania oparto się przede wszystkim na dwóch grupach źródeł: Dziennikach Urzędowych Ministerstwa Oświaty oraz programach nauczania. Ponadto korzystano także z czasopism: "Ruch Pedagogiczny", "Życie Szkoły", "Przegląd Historyczno-Oświatowy", "Rysunek i Praca Ręczna", "Kwartalnik Pedagogiczny", "Wychowanie Techniczne w Szkole" oraz wielu pozycji książkowych.

Po zakończeniu wojny, przy szybkim uruchamianiu szkolnictwa niemożliwa była jego reorganizacja. Dlatego też nie wprowadzono wtedy żadnych zmian ani w ustroju szkół, ani w zakresie programów.

Stan taki nie trwał jednak długo, gdyż już Dekret Rządowy z dnia 13 listopada 1945 roku [1], jako podstawa prawna zmian w organizacji szkolnictwa, unieważnił anachroniczne przepisy ustawy z 11 marca 1932 r. umożliwiając tym samym dokonanie zmian w całym systemie szkolnictwa podstawowego i średniego.

Wszystkie szkoły zaczęły pracować według jednolicie obowiązującego programu tj. programu dla szkół III stopnia z uwzględnieniem zasady aktualizacji, tzn. pomijano tematy nieaktualne, a uwzględniono tematy wynikające z ówczesnej sytuacji narodu i państwa.

Tak więc po wojnie dla prac ręcznych obowiązywał "Program nauki w publicznych szkołach powszechnych III stopnia z polskim językiem nauczania", z roku 1932. Program niezależnie od tego został wydany jako samodzielna publikacja w roku 1933 [2].

Reforma powojennego szkolnictwa polskiego zaczęła się w roku 1946. Zarządzenie ministra oświaty w sprawie organizacji szkolnictwa w r. szk. 1946/47 ustaliło zasady przedłużenia kształcenia podstawowego do ośmiu lat, likwidując w gimnazjum klasę I.

Programy matematyki, fizyki i przedmiotów artystyczno-technicznych pozostawiono bez zmian.

2. POWOJENNE PROGRAMY NAUCZANIA I ICH MODYFIKACJE

Pierwsze nowe powojenne programy nauczania wszystkich przedmiotów, w tym i program nauki prac ręcznych w szkołach powszechnych - zostały wprowadzone wraz z nowym planem godzin od r. szk. 1947/48 zarządzeniem Ministra Oświaty z dnia 21 kwietnia 1947 roku [3]. Zarządzenie to zawiera również pełny tekst interesującego nas programu, który niezależnie od tego został wydany jako osobna publikacja [4].

W klasach I-VI na prace ręczne przeznaczono po 2 godziny tygodniowo, a w klasach VII-VIII prace ręczne połączono z rysunkiem w jeden przedmiot, przeznaczając na niego 3 godziny tygodniowo.

Program nauki pracy ręcznej obejmował następujące działy:

1. Zajęcia rękodzielnicze,
2. Prace w ogrodzie szkolnym,
3. Gospodarstwo domowe [5].

Zajęcia rękodzielnicze początkowo miały charakter zabawowy, później coraz bardziej celowy i systematyczny.

W klasach I i II występują jako swobodne wypowiedzania się dziecka w różnych materiałach i wiążą się z całokształtem nauczania i wychowania na tym poziomie.

W klasie III i IV wchodzi w program jako wstępne zajęcia rękodzielnicze przy użyciu łatwych w obróbce materiałów. W klasach tych były przewidziane wstępne elementy szycia, które obowiązywały zarówno dziewczęta jak i chłopcy.

W klasie V zajęcia rękodzielnicze mają charakter bardziej usystematyzowany. Wyróżniają się tu dwie techniki: w postaci łatwych konstrukcji z listew, cienkich deseczek, klejonki i łatwe introligatorstwo. W klasie tej wprowadzono już pewne zróżnicowanie na prace dla dziewcząt i chłopców, a od klasy VI zróżnicowanie to było już wyraźne.

W klasach VI, VII, VIII podstawową techniką dla chłopców była praca w drewnie i metalu, a dla dziewcząt szycie, krój i roboty dziane.

Dopełnieniem działu zajęć rękodzielniczych w VII i VIII klasach był dział prac z różnych materiałów, obejmujący zarówno chłopców jak i dziewczęta.

Następny dział stanowiła praca w ogrodzie szkolnym. Polegała ona na udziale młodzieży w zaopatrzeniu ogrodu w sprzęt i urządzenia możliwe do wykonania w pracowni szkolnej, ponadto młodzież pracowała na rzecz utrzymania szkolnej

go ogrodu. Tematy z tego zakresu były realizowane od klasy IV i dotyczyły zarówno chłopców jak i dziewcząt.

Natomiast gospodarstwo domowe obowiązywało klasy VII i VIII zarówno chłopców, jak i dziewczęta. Zajęcia prowadzono grupowo - zależnie od istniejących warunków w szkole, w innych szkołach, w kuchniach fabrycznych.

Całość ogólnego wykształcenia uzupełniali wycieczki, które zalecano organizować do warsztatów rzemieślniczych, fabryk, gospodarstw rolnych i hodowlanych, zakładów użyteczności publicznej.

Struktura programu każdej klasy była jednakowa - treść składała się z "Materiału nauczania", "Wyników nauczania" oraz "Uwag" o realizacji programu.

"Wyniki nauczania", ujęte bardzo zwięźle, dotyczyły tylko umiejętności. Natomiast "Uwagi" były obszerne, zawierały wskazówki metodyczne, techniczne, organizacyjne i porządkowe.

Oceniając ten program należy stwierdzić, że był on w tym okresie optymalny, uwzględniał trudności materialne szkoły i uczniów.

Na pierwszym miejscu stawiał czynności manualne, później ogólny rozwój techniczny dziecka, jego zbliżenie do ówczesnej techniki. Autorzy wyraźnie wzorowali się na przedwojennym programie prac ręcznych szkół powszechnych III stopnia. Wychodzili oni z założenia, że praca fizyczna może mieć wpływ na rozwój cielesny, umysłowy i moralny wychowanka, na stopniowe kształtowanie jego osobowości.

Każda praca wykonywana przez ucznia miała cztery elementy: cel, przeszkodę, wysiłek i wynik. Uczeń wykonywał tylko takie przedmioty, które znajdowały zastosowanie w praktyce tj. służyły jemu, kolegom lub szkole. Wynikało to z trudnej sytuacji panującej w kraju, z braku pomocy naukowych i przedmiotów używanych w gospodarstwie domowym. Ograniczało to zainteresowania uczniów, gdyż praca z reguły była narzucona,

a wykonawca miał się wykazać tylko zdolnościami konstrukcyjnymi, samodzielnością, opanowaniem zdolności posługiwania się różnymi narzędziami, estetyką wykonania i optymalnym wykorzystaniem materiału.

Zróżnicowanie materiału nauczania dla chłopców i dla dziewcząt powodowało zubożenie treści przyswajanych przez każdą z grup, choć pozwalało wnikliwiej zająć się węższą partią materiału.

Po dwóch latach prób okazało się, że większość szkół nie ma warunków do realizacji kształcenia 8-letniego, wobec czego zrezygnowano z niego.

Uważano, iż dla dziecka chłopskiego i robotniczego szkoła jest tym dostępniejsza, im krócej trwa. Trudności te miała rozwiązać jednolita szkoła średnia.

Instrukcja Ministerstwa Oświaty z dnia 4 maja 1948 r. ustaliła, że szkoła podstawowa pozostanie 7-letnią, zaś gimnazjum połączone z liceum będzie tworzyć jedną szkołę licealną o 4-letnim okresie nauczania.

Szkoła podstawowa w połączeniu z liceum miała tworzyć jednolitą szkołę 11-letnią [6].

Plan godzin dla tej 11-letniej szkoły średniej ogólnokształcącej na r. szk. 1948/49 ogłoszono w zarządzeniu Ministra Oświaty z dnia 10 czerwca 1948 roku [7].

Jeżeli chodzi o interesujący nas przedmiot, to w klasach I-VI był on dosłownym powtórzeniem programu z 1947 roku, w klasie VII sytuacja także pozostawała bez zmian (3 godziny tygodniowo na przedmiot łączący prace ręczne z rysunkiem), natomiast w klasie VIII prace ręczne skasowano, a rysunek stał się samodzielnym przedmiotem.

Program ten doznał w następnym roku kolejnego, poważnego uszczerbku poprzez redukcję czasu przeznaczanego na jego realizację.

Zarządzeniem Ministwa Oświaty z dnia 2 sierpnia 1949 roku w sprawie programu nauczania na r. szk. 1949/50 zmniejsz-

szono wymiar godzin pracy ręcznej do jednej tygodniowo [8].

Program nauczania pracy ręcznej, wprowadzony od r. szk. 1949/50 był zmodyfikowaną wersją programu z roku 1947. Jednocześnie należy odnotować zmianę nazwy przedmiotu z "prace ręczne" na "praca ręczna" [9].

Struktura programu każdej klasy pozostała bez zmian, a tylko częściowo zmieniono materiał nauczania, który obejmował dwa działy.

Dział "A" był dosłownym powtórzeniem z poprzedniego programu. Natomiast dział "B" nosił nazwę "Organizacja i racjonalizacja" [10]. Stanowił on całkowicie nowe treści programu nauczania realizowane w obrębie całej szkoły podstawowej, tj. w klasach I-VII przez chłopców i dziewczęta.

Wszystkie zagadnienia organizacyjno-racjonalizacyjne zawarte w dziale "B" zostały rozłożone na poszczególne klasy według ich wzrastającej komplikacji i trudności.

W rok później w instrukcji dotyczącej organizacji r. szk. 1950/51 ten zmniejszony wymiar godzin dla pracy ręcznej utrzymano [11]. Natomiast program nauczania uległ dalszej modyfikacji [12].

Już we wstępie podkreślono, iż podnosi się poziom techniczny życia [13]. Elektryczność, radio, maszyny i urządzenia techniczne docierały do najdalszych zakątków kraju i zmieniały styl życia i pracy całej ludności. Wobec tego szkoła ogólnokształcąca nie mogła dawać wąskiego przygotowania rzemieślniczego, jak to miało miejsce dotąd, ale musiała zacząć wyrabiać w całej młodzieży ogólną kulturę pracy i zbliżyć ją w maksymalnym stopniu do ówczesnej techniki. Zmiany w nauczaniu pracy ręcznej ilustruje plan godzin (tab.1).

Wyszczególnienie	K l a s y									
	I	II	III	IV	V		VI		VII	
					ch	dz	ch	dz	ch	dz
Swobodne wypowiedanie się dziecka	32	32	16	-	-	-	-	-	-	-
Papier i tektura	-	-	10	16	10	10	-	-	-	-
Drewno	-	-	-	10	18	-	-	-	-	-
Metal	-	-	-	-	-	-	16	-	-	-
Różne materiały	-	-	-	-	-	-	12	6	28	8
Szycie i roboty dziane	-	-	6	6	-	18	-	22	-	20
Urządzenia techniczne	-	-	-	-	4	4	4	4	4	4
Razem godzin:	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32

W powyższym programie całkowicie nowe treści zawierał tylko dział urządzenia techniczne. Chodziło o wywołanie u uczniów ogólnego zrozumienia budowy i działania maszyny oraz urządzeń technicznych, a mniej o szczegółowe poznanie tej, czy innej maszyny [13].

Z powodu małej ilości godzin przeznaczonych na pracę ręczną zrezygnowano z wycieczek, a zalecano je realizować w ramach innych przedmiotów [14].

Plany godzin ogłoszone w zarządzeniu Ministra Oświaty w sprawie organizacji r. szk. 1952/53 [15] w szkołach ogólnokształcących nie zawierały żadnych zmian w stosunku do planu ogłoszonego w 1950 roku, który już wcześniej został omówiony. Również i w następnych latach ta siatka godzin została utrzymana.

W omówionym okresie, pierwszych powojennych lat, do nauki pracy ręcznej nie opracowano nowych podręczników dla ucz-

niów. Istniejące podręczniki były wznowieniami wydawnictw z czasów, kiedy nauczanie pracy ręcznej było słabym przystosowanym do warunków pracy w ustroju kapitalistycznym.

Przedmiot ten nie posiadał również podręcznika dla nauczyciela, przystosowanego do realizacji ówczesnie obowiązującego programu. Wobec tego zalecono nauczycielom podręczniki ułatwiające nauczanie elementów rzemiosła o profilu artystycznym, natomiast nie podawały one materiału odnośnie organizacji i racjonalizacji pracy, co było nieodzowne do zorganizowania nauczania elementów rzemiosła w kierunku nowoczesnej techniki produkcji.

Zachęcano nauczycieli także do korzystania z dostępnych im czasopism, jak: "Młody Technik", "Horyzonty Techniki", "Skrzydła", "Motor", "Młody Żeglarz", "Rysunek i Praca Ręczna" [16]. Ta ostatnia pozycja była pismem metodycznym, specjalistycznym, wydawanym dopiero od 1954 roku.

Po zlikwidowaniu w 1950 roku Państwowego Instytutu Robót Ręcznych w Bielsku-Białej nastąpiła trzyletnia przerwa w kształceniu nauczycieli prac ręcznych i rysunków. Działyły jedynie popołudniowe Wyższe Kursy Nauczycielskie w zakresie prac ręcznych i rysunków, które wykształciły zaledwie około 100 nauczycieli specjalistów dla klas V-VII [17].

W takiej sytuacji dla nauczyciela, chcącego uczyć prac ręcznych, pomoc pisma metodycznego stawała się nieoceniona w poszerzaniu wiadomości. Sytuacja ta nie uległa wyraźnej poprawie nawet wtedy, gdy zaczęto propagować politechnizację. Znalazła ona odbicie tylko w zarządzeniach, instrukcjach i wytycznych, natomiast bezpośrednio w nauczaniu większe zmiany nie zaszły.

Przykładowo w instrukcji, w sprawie organizacji r. szk. 1952/53 położono nacisk na kształcenie politechniczne, uznane za "nieodzowną część procesu dydaktyczno-wychowawczego w społeczeństwie budującym socjalizm" [18]. Przygotowanie młodzieży do rozumienia zjawisk produkcyjnych, energetycz-

nych, technicznych i technologicznych miało się ograniczyć do niewielkiej modyfikacji nauczania fizyki, chemii, matematyki, biologii, geografii i pracy ręcznej. W praktyce sprowadzało się to najczęściej do "naciągniętej" aktualizacji poszczególnych tematów.

Pozytywnym wynikiem politechnizacji było organizowanie kółek technicznych jako jednej z form pracy pozalekcyjnej z dziećmi i młodzieżą [19].

Opisany stan rzeczy, charakteryzuje się w dziedzinie programów zastożem metodycznym i schematyzmem treściowym. Coraz częściej wypowiedziano się na temat konieczności reformy szkolnictwa, uważając że 7-letnia szkoła nie może zapewnić niezbędnego wykształcenia podstawowego.

Podczas Zjazdu Oświatowego w maju 1957 roku dyskutowano nad dwiema skrajnie odmiennymi koncepcjami: projektowaną 10-letnią obowiązkową szkołą ogólnokształcącą i 8-letnią szkołą podstawową [20].

Według rzeczników pierwszej koncepcji wprowadzenie obowiązkowej szkoły 10-letniej miało się przyczynić do upowszechnienia szkoły średniej. Szkoła ta podniosłaby poziom wykształcenia podstawowego dla wszystkich i byłaby mocną podbudową dla szkolnictwa średniego, czyli 2-letnich liceów ogólnokształcących i szkół zawodowych.

Natomiast rzecznicy drugiej koncepcji wychodzili z założenia, że w aktualnych warunkach 8-letnia szkoła podstawowa stanowi maksymalnie osiągalny poziom kształcenia jednolitego.

Ostatecznie zwyciężyła koncepcja 8-letniej szkoły i w 1959 roku zaczęto się przygotowywać do przeprowadzenia takiej reformy [21]. Pierwszą zapowiedzią tych przygotowań było uznanie celowości przeprowadzenia eksperymentów, a za szczególnie ważne uznano próby w zakresie politechnizacji.

Pierwsze zmiany w przedmiocie praca ręczna nastąpiły dopiero w r. szk. 1960/61. Zwiększono wymiar godzin przeznac-

czonych na ten przedmiot do dwóch tygodniowo, zaś program nie uległ zmianie [22].

W instrukcji dotyczącej organizacji r. szk. 1960/61 zwracano dużą uwagę na konieczność głębszego kształcenia politechnicznego w celu zacieśnienia więzi szkoły z życiem i lepszego przygotowania młodzieży do pracy [23]. Zgodnie z właściwościami poszczególnych przedmiotów nauczania zalecano prowadzić zajęcia w pracowniach, warsztatach i na działce szkolnej, dążyć do bezpośredniego zetknięcia młodzieży z produkcją podczas wycieczek do zakładów przemysłowych i rolniczo-hodowlanych.

W wyniku wzmocnienia kształcenia politechnicznego, nastąpiło rozszerzenie obowiązkowego nauczania pracy ręcznej w szkole podstawowej i wprowadzenia tego przedmiotu do liceum ogólnokształcącego (kl. VIII-XI) oraz organizowanie prac społecznie użytecznych [24]. Podobna sytuacja została utrzymana w r. szk. 1961/62 [25].

Rok następny stanowił pierwszy etap planowej realizacji założeń organizacyjno-programowych 8-klasowej szkoły podstawowej.

W r. szk. 1962/63 wprowadzono nowe programy nauczania w klasach I-III oraz dokonano zmiany nazwy przedmiotu "praca ręczna" na "zajęcia praktyczno-techniczne" [26]. Liczba godzin przeznaczonych na ich realizację nie uległa zmianie.

W klasie pierwszej i drugiej zajęcia praktyczno-techniczne były łączone z wychowaniem plastycznym, taką bowiem nazwę otrzymał rysunek w zreformowanej 8-klasowej szkole podstawowej. Podobnie zmieniono śpiew na wychowanie muzyczne. Na marginesie można zaznaczyć, że na realizację dwu ostatnich przedmiotów przeznaczono po 1 godzinie tygodniowo.

Od 1 września 1962 roku Zarządzeniem Ministra Oświaty wprowadzono nowe programy nauczania, także do klasy IV w 8-klasowej szkole podstawowej [27].

W r. szk. 1963/64 nowe programy wprowadzono w klasie V, a w następnych latach kolejno w klasach: VI, VII, VIII [28].

Realizację reformy szkoły podstawowej zakończono w r. szk. 1966/67 zorganizowaniem klasy ósmej. Zarządzeniem ministra na realizację zajęć praktyczno-technicznych w klasach I-VI przeznaczono nadal 2 godziny tygodniowo, natomiast w klasach VII i VIII zwiększono do 3 godzin [29].

Dla bardziej przejrzystej analizy programów ZPT w klasach V-VIII, zamieszczamy w tabelarycznym ujęciu techniki obowiązkowe i dodatkowe, występujące w poszczególnych klasach wraz z orientacyjnym przydziałem godzin [30]. Tabela 2

Nazwa zajęć	V		VI		VII		VIII	
	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz
Prace z materiałów papierniczych	16	16	-	-	-	-	-	-
Obróbka drewna	32	18	18	-	-	-	-	-
Szycie i roboty dziane	-	20	10	36	-	20	-	-
Obróbka metali	-	-	20	18	20	-	-	-
Obróbka szkła i tworzyw sztucznych	-	-	-	-	15	15	-	-
Elektrotechnika	-	-	-	-	15	15	36	16
Gospodarstwo domowe	-	-	-	-	15	15	-	45
Elementy mechanizacji	-	-	-	-	-	-	20	-
Rysunek techniczny	-	-	-	-	15	15	20	20
Różne techniki dodatkowe	16	10	16	10	16	16	20	15

Oceniając nowy program nauczania wydany w roku 1963 stwierdzamy, że wniósł on korzystne nowości do zajęć prak-

tyczno-technicznych. Zwiększono liczbę godzin przeznaczonych na realizację tego przedmiotu do 2 godzin w klasach I-VI, a do 3 godzin w klasach VII i VIII oraz wprowadzono zmiany w materiale nauczania.

Na plan pierwszy ponownie wysunięto umiejętności technologiczne, na drugi - tematy do zrealizowania praktycznego z materiałów. Zalecano stosowanie w szerszym zakresie materiałów prefabrykowanych. Program na tamte czasy był aktualny i uwzględniał rozwój techniki oraz korzyści jej zastosowania. Dlatego też w klasach V-VIII wprowadzono modelarstwo techniczne, elementy maszynoznawstwa i elektro-techniki oraz przewidziano godziny na zaznajomienie uczniów z rysunkiem technicznym.

Program ten ukazał zajęcia praktyczno-techniczne jako jeden z istotnych elementów kształcenia politechnicznego.

Wśród celów znanych z poprzednich programów podkreślono związek myślenia z działaniem, rozwijanie pomysłowości technicznej, zaznajamianie z podstawowymi zasadami społecznego procesu wytwarzania, przygotowanie uczniów do wyboru zawodu.

Realizację programu nadal utrudniało niezadowalające zaopatrzenie w materiały do ćwiczeń oraz brak nauczycieli specjalistów i podręczników. Wznowienia podręczników z okresu międzywojennego wyczerpały się.

Innym, bardzo ważnym utrudnieniem był brak pracowni z odpowiednim wyposażeniem w narzędzia, przyrządy, stanowiska robocze.

Planując reformę szkolną (1961 rok) zakładano, że każda szkoła 8-klasowa będzie mieć przynajmniej dwie pracownie: fizyczno-chemiczną i zajęć praktyczno-technicznych, a szkoły duże, liczące ponad 21 oddziałów po 4 pracownie: dwie fizyczno-chemiczne i dwie ZPT.

Według założeń tejże reformy każda szkoła 8-klasowa powinna mieć czterech nauczycieli z dodatkowymi kwalifikacja-

mi do nauczania: języka polskiego, rosyjskiego, matematyki i zajęć praktyczno-technicznych [31].

Dla ilustracji zmian zachodzących w nauczaniu pracy ręcznej w omawianym okresie, w tab.3 zamieszczono liczby godzin w poszczególnych klasach, nazwy przedmiotu oraz zagadnienia obowiązujące w danych klasach w latach 1932-1964.

rok szkolny wprowadze- nia programu	nazwa przedmiotu	liczba godzin w poszczególnych klasach						zagadnienia techniki i materiały obowiązujące w ogólnych klasach i z zainicjowaniem techniki i zainicjowaniem techniki																		
		I	II	III	IV	V	VI	VI-1	VI-2	VI-3	VI-4	VI-5	VI-6	VI-7	VI-8	VI-9	VI-10	VI-11	VI-12							
1932/33 ¹	zajęcia praktyczne	2	3	4	4	4	4	zajęcia z kultury fizycznej	I-IV	I-III	I-III	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV	VII	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1947/48	prace ręczne	2	2	2	2	2	3	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-II	I-II	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	V	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1948/49	prace ręczne	2	2	2	2	2	3	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-II	I-II	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	V	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1949/50	praca ręczna	1	1	1	1	1	1	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-II	I-II	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV-V	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1950/51	praca ręczna	1	1	1	1	1	1	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-III	I-III	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1960/61	praca ręczna	2	2	2	2	2	2	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-III	I-III	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1962/63	zajęcia praktyczno- techniczne	2	2	2	2	2	2	zajęcia z kultury fizycznej	I-III	I-II	I-II	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac
1963/64	zajęcia praktyczno- techniczne	2	2	2	2	2	3	zajęcia z kultury fizycznej	I-II	I-III	I-III	prace z pa- pieru, tekstu- ry i kartonu	IV	VI	prace z drewna	prace z metalami	prace z roznych materiałów	szkielety i ro- botyżadne	prace w oprodzie szkolnym	prace z za- kresu gosp. domowego	urządzenia techniczne	rozszer- zenie dotychni- enne	rysunek techniczny	elektro- technika	prace z ino- rzymi	organizacja i roz. prac

ch - technika podstawowa dla chłopców
d - technika podstawowa dla dziewcząt
1. program ten obowiązował także w pierwszych miejscach pozakonferenijowych
2. prace ręczne były łączone z rysunkiem (od 1962/63 z wyjątkami)

Tabela 3

LITERATURA

- [1] W i l o c h T.: System szkolny, Warszawa 1977, s. 35.
- [2] Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Zajęcia praktyczne, Projekt, Lwów 1933.
- [3] Zarządzenie nr Pg-708 47 Dz. U. Min. Ośw. 1947 nr 4, poz. 90, s. 133.
- [4] Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej, Projekt, Prace ręczne, Warszawa 1947.
- [5] Tamże, s. 6.
- [6] W i l o c h T.: System szkolny, Warszawa 1977, s. 36.
- [7] Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 10 VI 1948 r. (Nr VI Pg 1453 48) w sprawie przejściowego programu nauczania w jednolitej szkole średniej na rok szkolny 1948 49. Dz. U. Min. Ośw. 1948 nr 7, poz. 127, s. 271.
- [8] Nr VI Pg - 2277 49, Dz. U. Min. Ośw. 1949 nr 12, poz. 209, s. 269.
- [9] Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej, Projekt, Praca ręczna, Warszawa 1949.
- [10] Tamże, s. 5.
- [11] Nr II Sr - 986 50, Dz. U. Min. Ośw. 1950 nr 6, poz. 84, s. 77 (instrukcja s. 3).
- [12] Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej, Projekt, Praca ręczna, Warszawa 1950.
- [13] Tamże, s. 3.
- [14] Tamże, s. 32.
- [15] Nr G. M. Prez. 2210 52, Dz. U. Min. Ośw. 1952 nr 6, poz. 48, s. 50.
- [16] Tamże, s. 52.
- [17] K i e r n i c k i B.: Rysunek i praca ręczna w pierwszym dziesięcioleciu Polski Ludowej, "Rysunek i Praca Ręczna" 1954 nr 3, s. 3.

- [18] Nr SO - 6361 52, Dz. U. Min. Ośw. 1952 nr 13, poz. 104, s. 207.
- [19] Nr W - 942 52, Dz. U. Min. Ośw. 1952 nr 2, poz. 17, s. 9.
- [20] W i l o c h T., System szkolny, Warszawa 1977, s. 40.
- [21] Tamże, s. 43.
- [22] Nr GM2 - 870 60, Dz. U. Min. Ośw. 1960 nr 6, poz. 97, s. 125.
- [23] Tamże, s. 125.
- [24] Tamże, s. 125.
- [25] Nr GM2 - 2212 61, Dz. U. Min. Ośw. 1961 nr 5, poz. 61, s. 117.
- [26] Nr GM2-2088 62, Dz. U. Min. Ośw. 1962 nr 5, poz. 64, s. 161.
- [27] Nr P1-2723 62, Dz. U. Min. Ośw. 1962 nr 7, poz. 93, s. 261.
- [28] Nr GM2-2088 62, Dz. U. Min. Ośw. 1962 nr 5, poz. 64, s. 161.
- [29] Nr GM2-1152 63, Dz. U. Min. Ośw. 1963 nr 3, poz. 23, s. 41.
- [30] Tamże, s. 505.
- [31] S m o ł a l s k i A.: Szkolnictwo podstawowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1965, Wrocław 1970, s. 159 i 160.